

Rynek książkowy w świetle paratekstów cyrylickich ksiąg drukowanych w metropolii kijowskiej – wybrane kwestie

ALICJA ZOFIA NOWAK

Jogailos universitetas Krokuvoje / Jagiellonian University in Kraków
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)
<https://ror.org/03bqmcz70>
alicja.z.nowak@uj.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5549-7550>

ADNOTACJA. Artykuł dotyczy wybranych kwestii dotyczących funkcjonowania rynku wydawniczego w metropolii kijowskiej w pierwszych dziesięcioleciach po podjęciu aktywności przez pierwsze ruskie typografie (do połowy 17 w.) Bazą źródłową są prateksty (przedmowa, list dedykacyjny, posłowie) ksiąg głównie liturgicznych i szerzej użytku cerkiewnego, dominujących w ofercie księgarskiej, których autorami byli na ogół wydawcy, drukarze i redaktorzy, działający samodzielnie lub jako członkowie zespołów opracowujących edycje. Starali się oni wyjaśnić powody, dla których podjęli aktywność wydawniczą, uzasadnić wybór danej księgi, wskazując jako najczęstszy powód błędy występujące w księgach rękopiśmiennych, niedobór lub niedostępność poszczególnych ksiąg wywołane różnymi czynnikami, istnienie wersji drukowanych, ale nie skorygowanych w obrębie praktyki liturgicznej i sakramentalno-obrzędowej. Ponadto zawierają one ciekawe dane odnoszące się do konkurencji między poszczególnymi ośrodkami drukarskimi, wskazujące na trudności w koordynowaniu i kontroli rynku wydawniczego przez metropolitę kijowskiego. Materiał pratekstowy przynosi również świadectwo istnienia pogłębionej refleksji

Received: 24/03/2025. **Accepted:** 16/05/2025.

Copyright © 2025 Alicja Zofia Nowak. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

над rolę druku, znaczeniem ksiąg w życiu religijnym i w procesie poszerzania wiedzy w ruskim środowisku w Rzeczypospolitej.

SŁOWA KLUCZOWE: księga; paratekst; druk; wydawnictwo; metropolia kijowska.

Drukarstwo cyryliczne na ziemiach ruskich w Rzeczypospolitej rozwinęło się w drugiej połowie XVI w. z inicjatywy drukarzy i świeckich patronów, z czasem wydawniczą działalność podjęły bractwa cerkiewne, a w XVII w. również ruski episkopat. Początkowo druk obejmował głównie księgi liturgiczne, a także: Biblię, prace kaznodziejskie i polemiczne, w miarę upływu czasu rozszerzono tę ofertę m.in. o księgi hagiograficzne, apologetyczne, katechizmy oraz książki użyteczne w szkołach (azbuki, gramatyki, leksykony).

Większość tych ksiąg zawiera teksty dodatkowe, m.in. przedmowy, listy dedykacyjne i posłowania, których wartość docenili już dawni uczeni, przedrukując je najczęściej we fragmentach¹. Dziś teksty okalające zasadniczą część dzieła są coraz bardziej dostępne dzięki zasobom Internetowym, pojawiły się również prace, w których ten materiał źródłowy skupia osobną uwagę przedstawicieli wielu dyscyplin². Zgodnie ze słuszną uwagą Julii Szustowej jego wartość powinni docenić nie tylko księgoznawcy i bibliografowie, ale i badacze zajmujący się kwestiami źródłoznawczymi i kulturowymi³.

¹ Por. m.in. katalogi i antologie z XIX i początku XX w. Pawła Strojewa, Iwana Karatajewa, Aleksieja Rodoskiego, Chwedora Titowa, oraz późniejsze: Jarosława Isajewicza, Jakyma Zapaski, Mariji Szczepkinej, Adama Maldzisa, Aleksandry Gusiewej, Andrieja Wozniesienskiego, Nikołaja Nikołajewa.

² Literaturoznawcza i filologiczna perspektywa w artykułach badaczek: Любовь Абиномова Итигина, „Белорусские старопечатные предисловия XVI – первой половины XVII в. (просветительские тенденции)”, in: *Тематика и стилистика предисловий и послесловий, Русская старопечатная литература 16-первая четверть 18 в.*, ред. Андрей Николаевич Робинсон et. al., Москва: Издательство „Наука”, 1981; Лидия Ивановна Сазонова, „Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (особенности литературной формы)”, in: *ibid.*; Eadem, „Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство)”, in: *ibid.*, с. 27–44, 129–152, 153–187.

³ Юлия Эдуардовна Шустова, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): источниковедческое исследование*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009, с. 484. Kulturoznawcze ujęcie por. np. Alicja Zofia Nowak, „Parateksty drukowanych ksiąg cerkiewnych jako media pamięci (2. połowa XVI–XVII wiek)”, in: *Slavica Wratislaviensia*, nr 173: *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, t. 14: *Pamięć*, 2021, s. 179–181.

Badacze dostrzegli w paratekstach obecność uzupełniających danych do dziejów druku, zawierają one informacje dotyczące stanu rynku książkowego oraz funkcjonowania instytucji zaangażowanych w religijną i kulturalną reformę w metropolii kijowskiej. Ponadto odkrywają plany wydawnicze, wskazują założonych odbiorców książek oraz problemy, z którymi mierzyli się drukarze bądź ich zleceniodawcy⁴.

Warto podkreślić, że pogłębiona lektura pratekstów przybliży także sylwetki głównych uczestników tego procesu, pozwala określić ich piśmiennicze kompetencje, poziom kulturalnego wyrobienia, a przede wszystkim – ambicje i sposób myślenia. Teksty otwierające ramę drukowanego dzieła, szerzej uzasadniając potrzebę wydawania książek, stanowiły medium dla wydawców, którzy prezentowali swoje przekonania, niekiedy bronili partykularnych interesów, ujawniając zarazem własną strategię funkcjonowania w warunkach rynkowej konkurencji i w zróżnicowanym konfesyjnie środowisku.

Niska jakość książek rękopiśmiennych to jeden z powodów podjęcia aktywności publikacyjnej przedstawiony już w najdawniejszych paratekstach. Wielu autorów tekstów otwierających (przedmowa i list dedykacyjny), ale niekiedy i zamykających ramę wydawniczą księgi (posłowie) skarżyło się na poziom pracy ruskich skryptoriów, z których miały wychodzić księgi wypełnione błędami.

Jako jedno z pierwszych świadectw należy uznać wypowiedź świeckich wydawców wileńskich Kuźmy i Łukasza Mamoniczów w posłowniu najstarszego drukowanego *Ślužebnika* (1583) w metropolii kijowskiej. Oddając do użytku ruskich odbiorców skorygowany liturgiarion wyrazili pragnienie, aby kapłani nie musieli korzystać z tych jego wersji, które przygotowali nie wykwalifikowani kopiści:

Ко очищенію і ко исправленію ненадоученѣхъ и неискуснѣхъ въ разсудѣхъ книгописцѣхъ. Къ почести же і славеѣ всѣхъ създателя вѣки Бѣ і Оца, Гѣ Ісѣ Хѣ давы во црѣкѣ Бжїїхъ слѣжащїхъ іерѣи по искуснѣхъ и исправленѣхъ книгѣхъ слѣжили і ѿправовали слѣхоу дѣйство тиннѣхъ Хѣхъ, молебы и приношенїа и мѣтвы за Гѣроу и за хрѣтоименитый народъ вынѣ же ко Бгѣхъ приношали.⁵

⁴ Por. zwłaszcza wspomniane wyżej (przypis 2) artykuły Liubowi Itiginej i Lidiji Sazonowej. Te elementy tematyczne wskazuje też na podstawie brackich druków lwowskich Julia Szustowa, por. Юлия Эдуардовна Шустова, *op. cit.*, s. 486–494.

⁵ Posłowie dostępne w: Иван Каратаевъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кирилловскими буквами*, т. 1: *Съ 1491 по 1652 г.*, Санктпетербург: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1883, nr 106.

W podobnych duchu, choć znacznie dosadniej od Mamoniczów o nierozumnych pisarzach, którzy „marzą atramentem” od kilkuset lat i nie znając języka i znaczenia słów mnożą błędy w księgach cerkiewnych wyraził się kilkadziesiąt lat później ojciec Taras Zemka w przedmowie *Liturgiarionu* kijowskiego z 1629 r.: „[...] всѧ Книги Главенскїѧ ѿ колїкѧ со лѣтъ препїсѧюсѧ невѣжами, токѡм чернилѡ мажѡщими, ѡма же не имѡщими, ѧзыка не оумѣкющими, и силы словесѣ не вѣдѡщими.”⁶

Wspomniany wyżej problem słabej znajomości języka liturgicznego w Kościele prawosławnym niepokoił już znacznie wcześniej świeckiego wydawcę Bazylego Ciapińskiego, który przygotował w 1570 r. dwujęzyczną edycję Ewangelii, z tekstem cerkiewnosłowiańskim i w języku ruskim umieszczonymi równolegle, co miało czynić tę księgę nie tylko zrozumiałą dla słabo przygotowanych do posługi kapłanów, ale i umożliwiać im samodzielną naukę języka liturgicznego, ze względu na brak rozwiązań systemowych w obrębie edukacji czyli prawosławnego szkolnictwa. Tym osądem (zawartym w zachowanej w rękopisie przedmowie do wydania) stanu oświaty wyprzedził on o kilka lat zarzuty słynnego polemisty jezuickiego Piotra Skargi (1577), który oceniał bardzo krytycznie sam potencjał cerkiewnosłowiańskiego nie tylko jako języka liturgicznego, ale nauki i wiedzy. Ciapiński był prawdziwie poruszony nieznanością języka Cerkwi wśród duchowieństwa i pisał z nieskrywaną troską, ale i z oburzeniem o nieuctwie ludzi, którzy mieli być nauczycielami dla wiernych:

Я наѡстѧток, што може быти жалоснейшаѧ, што шкарѧша, иж и тыѧ, што се межи ними зовѡ дѡбрыми и оучители, силѧе мовѧю, на нїей єго не вѡмѡ, на нїей єго вырозѡненїѧ не знѧю, а нї се вѡ не цвѣчѧ, але и а нї школы коу наѡце єго нїгдѧ не маю, зачї вѣ поѡскїѧ, ако вѣ нїныѧ писма за такою неволею, немало и оу себе и дѧти, не кѡ вѡстыдоу своєго, кы се одѧо почѡли, немалоѧо запроваоуѡ.⁷

⁶ Przedmowa Tarasa Zemki pt. *Ощѧенномѡ читателю вѣ Гѣ радоватисѧ*, in: *Лѡитѡргїарїон*, Кїѡв: Типографїѧ ѡвру кїѡвско-печерскїѧ, 1629, k. 13v nlb. Przedmowa z komentarzem w wersji z przedruku kijowskiego 1708 r. jest dostępna w: Хведїр Тїтов, *Матерїѧли для їсторїї книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в. Всѧзбїрка передѡв до українських стародрукїв*, Кїїв: З друкарні Української Академії Наук, 1924, s. 199–213. Fragmenty przedmowy z powyższym cytatem por. także Иван Каратаевъ, *op. cit.*, nr 336.

⁷ Paratekst jest przedrukowany w: *Прадѡвы і паслѧслоуї паслѧднїкау Францыска Скарыни*, ред. Адам І. Мальдзїс, Мїнск: Навука і техника, 1991, s. 140–146.

Istnienie, zwłaszcza w obiegu rękopiśmiennym ksiąg cerkiewnych zawierających pomyłki i nieścisłości, ogólny niedobór pozycji niezbędnych w duchowej posłudze oraz będących poręcznym źródłem wiedzy motywował wielu drukarzy i redaktorów do pracy. Co znamienne byli to początkowo świeccy wydawcy i patroni pomimo, że ich działania służyły odnowie życia religijnego w Cerkwi. To z ich inicjatywy pojawiły się pierwsze szkoły (w Ostrogu i brackie) i warsztaty drukarskie, tłoczące także pomoce do nauki. Namysł nad tymi kwestiami i działania naprawcze ze strony hierarchii cerkiewnej zostały podjęte nieco później, choć należałoby oczekiwać, że to głównie jej przedstawiciele będą się troszczyć o przygotowanie kapłanów do posługi duszpasterskiej oraz obrzędowo-liturgicznej i dostępność wymaganych ksiąg.

Wedle świadectwa biskupa Gedeona Bałabana zawartego w przedmowie do *Trebnika* stratyńskiego (1606) hierarchowie podjęli dyskusję dotyczącą potrzeb wydawniczych środowiska duchownego, odnoszących się do pozycji liturgicznych w latach 90. XVI w.⁸ Została ona jednak przerwana po przystąpieniu większości biskupów do unii z Rzymem (1596), a działania na tym polu władza Gedeon kontynuował przy wsparciu patriarchy aleksandryjskiego (владженого Мелетїа Папи Александрійского писанїми подвиженъ бывъ⁹) w pojedynkę w okresie, gdy Kościół prawosławny pozostawał bez struktur i oficjalnego przedstawicielstwa w Rzeczypospolitej. To zapewne nie sprzyjało szybkiej realizacji zamierzeń, które zakładały publikację skorygowanych wersji liturgiarionu i trebnika. Pierwsze księgi w warsztacie Bałabana w Stratyńiu, a następnie w Kryłosie ukazały się dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. (zaginiona *Chirotonia* w 1602 r., dwa lata później liturgiarion). Zasadniczy problem w procesie przygotowania wersji drukowanej ksiąg wynikał z rozbieżności w opisie porządku liturgiczno-sakramentalnego w poszczególnych służebnikach (не съгласїа ради съ древними писаными слоужевниками¹⁰), i trebnikach:

⁸ Synod w Brześciu w 1591 r. podjął decyzje dotyczące kontroli nad już zorganizowanymi warsztatami brackimi, potwierdzono prawa druku dla lwowskiej i wileńskiej konfraterni, Іван Хома, „Київська митрополія напередодні Берестя”, in: *Богословія*, 1976, т. 40, с. 70; Iaroslav Isaevych, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2006, p. 209.

⁹ Przedmowa bp. Gedeona pt. Предсловіє въ книгоу сїю, in: *Млѣтеник*, Stratyń: Typografia Teodora Bałabana, 1606; k. 2v nlb.

¹⁰ *Ibid.*, k. 5 nlb.

słowiańskich (в¹¹ нашихъ тревникахъ старыхъ словенскихъ¹¹), wołoskich, mołdawskich i serbskich, z których korzystał opracowując wersję opublikowaną:

И мало что по сѣмъ Мѣханаѣ Митрополитѣ сѣ нѣкини еѣпы ѡ сѣмъ вѣсточныѣ цѣрке ѡстоупише, и вѣселенскаго патріарха пастырство ѡриноуеши, по начинанію сердецъ своихъ поутемъ непокорства ѡидоша. Язъ же окаче и пастырю своимъ вѣслѣдѣи неѡстоупиѣ, и порѣченое ми дѣло вѣ памяти ииной, сѣбрахъ многиѣ тревники елика и ѡ здѣшнихъ предѣлѣхъ, елика же ѡ земли волоское, моуланское, и сербское: вѣ нихъже егда великое разногласіе видѣхъ, о сѣмъ зѣло скорѣхъ.¹²

W połowie XVII w. sytuacja na rynku księgarskim była korzystniejsza w związku z powstaniem wielu typografii, a w pracy nad księgami byli szerzej zaangażowani przedstawiciele duchowieństwa, w tym także hierarchowie, czego najlepszym świadectwem była działalność ośrodka kijowsko-peczerskiego, koordynowana od 1616 r. przez takich słynnych archimandrytów i autorów paratektów jak Elizeusz Płetenecki, Zachariasz Kopysteński i metropolita Piotra Mohyla, a w latach 40. także powstanie drukarni biskupiej we Lwowie.

Drukarska działalność hierarchy Gedeona została przywołana kilka dziesięcioleci później przez jego następcę zarówno w eparchii, jak i w działaniach publikacyjnych, lwowskiego biskupa Arseniusza Żeliborskiego (1641–1667). W przedmowie do *Służebnika* (Lwów 1646) twierdził, że postrzega druk ksiąg potrzebnych w Cerkwi jako ważną część swojego obowiązku wynikającego z duchowej posługi biskupiej (ведле поволаня и повинности моеѣ Еѣкопскоѣ, оуслѣговалъ и выгажалъ ближнимъ моѣмъ [...] выдаваніемъ Типомъ на свѣтъ Книгъ)¹³.

W przedmowie wydanego rok wcześniej *Trebnika*, wskazywał, że jego decyzja o drukowaniu ksiąg cerkiewnych była pozytywną odpowiedzią na oczekiwania środowisk duchownych. Wedle tego świadectwa duchowieństwo wręcz domagało się odeń podjęcia wydawniczej działalności, pamiętając o tej, którą podjął jego eparchialny poprzednik, biskup lwowski Gedeon Bałaban. Trud-

¹¹ *Ibid.*, k. 5v nlb.

¹² *Ibid.*, k. 3v–4 nlb.

¹³ Przedmowa bp. Arseniusza do *Służebnika* ujęta w formę listu dedykacyjnego do duchowieństwa zatytułowana: Милостію Бжїєю смиренный Еѣкопъ лвовскій, Галицкій и Каменца Подолскогъ, Превеленѣйшимъ Архїєппомъ, Еѣппомъ Россійска Цѣрке Пастыремъ и Учитель, in: Лейтсургіаріон, Lwów: Typografia Ślozki, 1646, k. 3v–4.

no potwierdzić, czy było tak w istocie. W latach 40. XVII w. istniało wiele typografii w metropolii kijowskiej, w samym Lwowie od wielu lat działalność wydawniczą prowadziło bractwo Zaśnięcia Matki Bożej oraz drukujący dla konfraterni i jednocześnie we własnej typografii prywatny przedsiębiorca Mychajło Śłozka. Mimo to władza Arseniusz zdecydował się na tę aktywność, co wcześniej, jak podkreślał, dobrze przemyślał, bowiem realizacja przedsięwzięcia wymagała od niego zainwestowania zasobów finansowych:

Оуспрагнѣвши тѣды ѿ, ѿ оукрѣпляющѣ ма Хрѣ, многѣи повинности моеѣ Пастырской, ѿкъ то вѣ перѣѣхѣхъ, належныи трѣбности, мѣстѡ выдхненѡ и ѡпочинкѣ, зарѣзъ выламъ ѡ многихъ еѣкопѣ моеѣ Оцѣнникѡвѣ и Иеромонахѡвѣ соллѣцитѡванный и молестѡванный пилѣными ихъ прозѣбани, абымъ, тропани, ѡ сѣой памяти Гедѣвна Балакана еѣсѣкопа Левѡвскогѡ оуторѡванныи, постѣнѣючи, спорадичъ и выставилъ, для размноженѡ Книгъ, ихъ повинности належныхъ, Типографію. На што по долгиыхъ консиѣраціѡхъ и пилѣномъ розмышланію, позволити и коштъ свой власный важити не ѡдумилѡмъ.¹⁴

Fakt, że mimo pracy wielu drukarskich warsztatów na terenie metropolii kijowskiej około połowy XVII w. rynek wydawniczy nie wysycił się szybko i w dostatecznym stopniu niezbędnymi księgami, powtarzał często w paratekstach wspomniany wyżej, bardzo aktywny świecki wydawca Mychajło Śłozka, który we Lwowie zajmował się cyrylickim drukarstwem m.in. na zlecenie biskupa Arseniusza.

Ciekawe uwagi dotyczące tematu zawiera zwłaszcza słowo do „czytelnika pobożnego” z lwowskiego *Apostoła* (1639), w którym znalazła się krótka analiza potrzeb księgarskich. Drukarz rozpoczął wywód od stwierdzenia, że w kulturze kręgu *Slavia Orthodoxa* nadal brakuje wielu wartościowych prac, które nie zostały udostępnione czytelnikom w języku słowiańskim, czym zarysował przyszłą perspektywę wydawniczą. Następnie zaprezentował listę ważnych pozycji książkowych, na które było największe zapotrzebowanie wśród duchowieństwa i w środowisku świeckim w metropolii kijowskiej. Spis obejmował: Biblię, pisma

¹⁴ Przedmowa bp. Arseniusza do *Trebnika* ujęta w formę listu dedykacyjnego z tytułem: З ласки Бжеѣ еѣкопѣ Левѡвскѣи, Галицкѣи, и Каменца Подѡлскогѡ. Прѣвелебнымъ, Велебнымъ, и Чѣи годнымъ, Архимандритѡмъ, Иеромонахѡмъ, Протоіерѡмъ, Іерѡмъ, и всемъ всеполѣ Клирѡмъ цѣрковномъ, in: *Еѣхѡлогіон*, Lwów: Typografia biskupa Arseniusza, 1645, k. 3v–4.

Ojców Kościoła, zbiory kaznodziejskie, hagiograficzne, księgi prawa kościelnego, na które odbiorcy czekali wedle słów Ślōzki „niemal ze łzami”:

[...] давши покой неизличонимъ Сѣтыхъ Бѣгосныхъ Ѣцѣмъ Бѣгдхновеннымъ писмоуи,
на которыѣ еще окѡ Славенское Славенскимъ вѣзрокомъ не смотрило, возмѣмо то тѣмъ
прѣ себѣ, такъ бы было шфитое жинко зъ Самого Писма Бѣгого Старогѡ и Новогѡ
Тестаментѡ, Биклѣ, мовлю: которои, правѣ со слезами нарѡ нашъ Хрѣіанскій жадаеть.
Жадаеть немнѣй дхвенство Книгъ оучительныхъ, посполите, Постиль реченыхъ;
Правилъ и Соворвѣ Сѣтыхъ Бѣгосныхъ Ѣцѣвъ, Жітій сѣтыхъ Бжїихъ. Не споминаю
ниныхъ велице потребныхъ, иле ѿ людїи слыхиваю, книгъ. Не вспоминаю, мовлю, такъ
бы ихъ типѡ выдаючи, и єдина и дрѡгаѡ десатерица Тупографїи не ваковала.¹⁵

W dalszej części paratektu Ślózka skupił się wyłącznie na pozycjach użytku cerkiewnego. Twierdził, że szeroko dostępne dla odbiorców w owym czasie były psalterze i czasosłowy, brakowało zaś menologionu miesięcznego. Nakład apostoła, który przedkładał uwadze odbiorów miał być wyczerpany i dotkliwie niedostępny zwłaszcza w wiejskich parafiach, ze względu na zniszczenie zetłałych i zdefektowanych egzemplarzy przygotowanych edycyjnie przed laty¹⁶:

Ѣхать заправды и в^ъ самыѣ цѣконыѣ Тѣпомиѣ свѣтѣ поданы Книги, не карзѣ богаты естесно. Ёще Миней мѣсчаныѣ в^ъ Тѣпографіах^ъ наших^ъ Рѣсскійских^ъ нѣ вспомнены коли сѣтъ ѿ кого. Зачинаѣ не лѣнивомѣ Тѣпографномѣ тѣпелю, и тѣмъ бы пороженѣтъ и тескность до часѣ перервати могли. В^ъ часословы, ѡалтиры, и тѣмъ пѣконыѣ книги, ижѣ за ласкою Бжѣю а тѣпелным^ъ трѣдолюбїем^ъ Тѣпографѣмъ, и села ѡефитѣют^ъ. Оефитовали, в^ъ правдѣ и в^ъ книги яплы названыѣ, але за давным^ъ и выданїем^ъ ижѣ многїѣ повет^ъшѣли, многїѣ попсовалисѣ, и старожитности стрѣхлѣли, пристало авым^ъ

¹⁵ Przedmowa Ślozki do *Apostoła* pt. Чителникови Покожних и ласкавих титрографъ, при до-
вровѣ здорови ласки и ваѣтва Бжѣго оуприйме звычѣ, in: *Апостоль*, Lwów: Typografia Ślozki,
1639, k. 11v–12.

¹⁶ Pierwsza lwowska edycja Apostoła została przygotowana przez Ślozkę. Poprzednio wydawali: Iwan Fedorow (Lwów 1574) i Mamonicze (Wilno 1591, 1592 i 1593). W XVII w. Apostoł z Ewangelią ukazał się w Uhorcach, Spiridon Sobol drukował Apostoł trzykrotnie w różnych miejscowościach na początku lat 30. (1630 Kijów, 1632 Kutein, Mohylew), w Łucku wydano Apostoł z Ewangelią w 1640 r., w Kijowie nie drukowano Apostoła aż do 1695 r.

и ѿ зѣниин, іакѡ первѣстками зѣ дѣтинѣства працюиѣ набытоѡ ремесла моего, прѣ олтарѣ Бжїѣи и прѣ ласкавыѣ Конспектѣ твоѣи, Читѣлникѣ повожнѣи ставѣи сѧ.¹⁷

Lwowski drukarz pisał o tym samym problemie w przedmowach do wielu wydawanych przezeń ksiąg liturgicznych. Zbliżone świadectwo znalazło się w *Liturgiarionie* z 1637 r. opublikowanym w oparciu o kijowskie edycje na zlecenie bractwa: (Онѣ ново издаемѣю, но предѣ мнѡгими лѣты ѿ сѣѣишихѣ Патріархѣ Бгѡспасаемѡмѣ градѣ Києѣ поданнѣю, и ѿ сѣитѣлѣи тамошниѣхѣ перво исправленнѣю. Нѣѣ же скѣдѡсти ради, прѣножелающимѣ ѡцѣмѣ ѿ Типографїи нашої повторѣннѣю и сѧ рѣсѣдитѣлнѣ не завистныѣ дары чѣтно прочѣше, вѣлѣти прощенїѣ насѣ грѣшныѣхѣ сподѡблѣиѣ [...])¹⁸, a następnie w *Triodionie kwietnym* z 1642, który przygotował we własnym warsztacie: „[...] сѧ Триодѣ Цветнаѣ за всѣсѣдѣнїемѣ ей, [...] зѣ Типографїи моеѣи вѣ свѣтѣ издаѣтѣ сѧ.”¹⁹

Po 15 latach od wydania pierwszego *Apostoła*, w przedmowie kolejnej jego edycji (1654) przekonywał odbiorców, że do pracy motywowała go świadomość, że jest to księga nadal potrzebna, oczekiwana i często podlegająca zniszczeniu w trudnych, wojennych czasach:

[...] повѣдѣкою жѣлающимѣхѣ сѣгѡ рѣкодѣлѣ моего, вѣ потребѣ црѣкѡвнѣмѣ, всѡблѣиѣ настоѡщихѣ времени, вѣ Книги ѿ наѣздѡвѣхѣ непрїѣтѣлскиѣхѣ вѣнищенныѣмѣ, іакѡ тежѣ възванїѣ моего ради, нездѡчисѧ дарованїѣ мнѣ вѣ прожитѡе, ѿ Оцѣ, и питѣлѣа Нѣнаѣго данаѣго, запѡмнѣлымѣ.²⁰

Na wojny jako przyczynę problemów z księgami wskazywał w przedmowie *Trefologionu* wydane go w Kuteinie w monasterze Objawienia Pańskiego

¹⁷ Mychajło Śłozka, *Читѣлникови Покожнѡмѣ* [...], k. 12.

¹⁸ Przedmowa Śłozki z *Liturgiarionu* w formie listu dedykacyjnego do duchowieństwa pt. Прѣвѣщеннымѣ ежѣ ѡ Хрѣтѣ, и вѣ Блгѡчестїи Япѣлскїѣ оученїи, и сѣѣиѣхѣ оцѣмѣ догмѣ и преданїи доблѣимѣ храниѣлѣмѣ, in: *Лѣитѣргїарїон*, Lwów: Drukarnia bractwa, 1637, k. 4v.

¹⁹ Przedmowa Śłozki z *Triodionu kwietnego* (Lwów 1642) w formie listu dedykacyjnego do duchowieństwa Правѡславнѡмѣ и люѡвѡвнѡмѣ читѣлѣю благѡсловѣнїѣ, сѣпѣнїѣ здравїѣа и многѡдѣнствїѣа ѿ вышнѣа десниѣи, типограф оусѣрднѣ жѣлаѣтѣ, in: *Триѡдїон си єстѣ Триѣвнѣснѣцѣ*, Lwów: Typografia Śłozki, 1642, k. 4v nlb. w wersji księgi z poprzedzającym przedmowę listem dedykacyjnym dla Piotra Mohyły.

²⁰ List dedykacyjny Śłozki z *Apostoła* (Lwów 1654) do bp. Arseniusza pt. Яснѣ вѣ Хрѣтѣ Прѣвѣлѣбнѡмѣ єгѡ Млѣти Господнїѣмѣ ѿцѣмѣ Ярсѣнїю Жѣлинѡрѣкомѣмѣ, in: *Япѡстѡлѣ*, Lwów: Typografia Śłozki, 1654, k. 2v.

także hieromnich Joel w 1647 r. Namalował on smutny obraz zniszczonych i spustoszonych cerkwi zarówno w miastach, jak i na wsiach, które utraciły swe zewnętrzne piękno, a wewnątrz były splądrowane i pozbawione wyposażenia, w tym także ksiąg:

Коль плача и риданїа, нѣкшнѡа послѣднѡа времена достойна, снѣдають, и оутровы вѣрнымъ зрашимъ, не точїю олтарѡа раскопанѡа, но и домы мѣтвенныѡа разоренны, и ѿ всакаго бл҃гоуспѣхѡа, и оукрашенїа обнаженны, иже всѡа имѣнїа, и всѡа бл҃га, ѿ древныхъ бл҃гочестивыхъ Ктиторовѣхъ вѣданнѡа расхитивше. Храмы Бж҃їи во Градѣхъ, паче же нишїи свѣщенницы православны вставше, не точїю оутвари бл҃гоуспѣхѡа Церковнаго, но и Книги нѣжныѡа имѣти не могѣтъ.²¹

Ojciec Joel podając bezpośredni powód wydania *Trefologionu* wskazał także inne ciekawe przyczyny problemów z księgami. Decyzja o druku tej pracy, miała być spowodowana faktem, że cena wielkoformatowych lwowskich edycji²² przekraczała możliwości finansowe kapłanów. Były one zatem dostępne w sprzedaży, ale tak drogie, że potencjalni nabywcy rezygnowali z kupna, a nabożeństwa ku czci Bogarodzicy i świąteczne odprawiali korzystając z oktoicha²³:

[...] книги нѣжныѡа имѣти не могѣтъ [свѣщенницы], пачеже нѣжнѣйшїѡа вѣхъ Трїфолога Левоскїѡа печати, величества и драгости ради, по осмѡугласникахъ въ Гдѣски и Бѣородичны Праздники Правила црковнаѡа безчынно правѡа. Сего ради мы грѣшныи, ревностїю по чынѣ Црковнѣ подвижесѡа, не ново что вѣ Цркѣ Бж҃їю привносѡаще, и ссѣтѣна, ради прибытка, но овшеѡа нѣжы и пѣзы ради Сїю Книжицѣ Трїфологиѡнѣ сокращенный [...] напечатѡаше издахѡмѣ.²⁴

²¹ Przedmowa mnicha Joela do *Trefologionu* (Kutein 1647) pt. Предмова ко бл҃голюбнымъ Читателямъ, in: Трѣфологиѡнъ, Kutein: Typografia monasteru kuteińskiego, k. 2 r–v nlb (egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego – Rk 208).

²² Bractwo wydało w tym okresie trzy trefologiony (antologion, mineja świąteczna) w 1632, 1638 i 1643 r.

²³ Na temat możliwości wykorzystania oktoicha zamiast minei świątecznej na gruncie słowiańskim por. Сепрей Юрьевич Темчин, „Церковнославянский Недельный октоих как функциональная разновидность Общей минеи”, in: *Slavistica Vilnensis*, 2003 (*Kalbotyra*, t. 52 (2)), s. 101–129.

²⁴ Joel, Предмова ко бл҃голюбнымъ Читателямъ, k. 2 v.

Wysokie ceny lwowskich wydań potwierdzają badania Jarosława Isajewicza, który ustalił, że brackie edycje ze Lwowa często były znacznie droższe od ksiąg rękopiśmiennych²⁵. Był to także powód dla którego jako przedmioty cenne stawały się częstym celem grabieży.

Możliwe wszakże, iż niektóre paratekstowe powiadomienia o zupełnym braku ksiąg, stanowiąc jedynie standardowe uzasadnienie wydania, nie były zgodne z prawdą lub były nieco wyolbrzymione. W połowie XVII w. istniało wiele warsztatów, które stanowiły dla siebie konkurencję, był to też czas, gdy metropolita kijowski starał się zapanować nad rynkiem wydawniczym ksiąg liturgicznych. We Lwowie w spór dotyczący drukarstwa wchodzili wielokrotnie przedstawiciele bractwa stauropigialnego i Mychajło Śłozka, prywatny wydawca, drukujący okresowo na ich zlecenie²⁶. Działalność brackiego wydawnictwa starał się kontrolować metropolita kijowski, który patronował dziełu publikacyjnemu w Ławrze peczerskiej. Ten układ skomplikował się jeszcze bardziej, gdy Śłozka zgodził się przygotowywać książki również dla biskupa lwowskiego Arseniusza, którego działania nie były dobrze odbierane w typografii kijowskiej. Władyka skupił się bowiem głównie na ponownej publikacji ksiąg wcześniej wydanych w Kijowie²⁷. W 1646 wsparł Śłozkę w dziele przedruku kijowskiego *Liturgiarionu* (1639). W przedmowie przekonywał odbiorców, że decyzję o finansowaniu tego druku podjął w związku z pilnym zapotrzebowaniem na tę właśnie księgę zgłoszonym przez celebransów:

²⁵ Jarosław Isajewycz potwierdza ten fakt na przykładzie ceny Apostoła wydanego przez Śłozkę w 1639 r. Był on wyceniony na 3,5 zł, ale wydawca sprzedawał go za 12 zł, a na odprzedaży księga osiągała cenę 15–36 zł, podczas gdy rękopiśmienna księga kosztowała 6–10 zł; Jaroslav Isaevych, *op. cit.*, p. 229–230. Zubrzycki wspomina, że *Trefologion* lwowski z 1651 r. sprzedawano po 30 zł; Dyonizy Zubrzycki, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*, Lwów: Drukarnia Instytutu Stauropigiańskiego, 1836, p. 25.

²⁶ Na temat złożonych stosunków Mychajła Śłozki z bractwem por. Іван Орієнко, *Історія українського друкарства*, Київ: Науково-видавничий центр „Наша культура і наука”, 2007, s. 147–164.

²⁷ Trudne z różnych względów relacje bp. Arseniusza z metropolitą Piotrem Mohyłą przedstawia: Степан Голубев, *Кієвській митрополит Петро Могила и его сподвижники*, т. 2, Київ: Типографія С. В. Кульженко, 1898, s. 514–515.

на пил'ное, в^ъ Пастѣѣ мѡегѡ смиренїа найдѡючихсѡ Оцѣнникѡвѣ жадаїїе, пѣстїиелѣтъ на свѣтъ Бѣодѣновеннїю книгѣ, и, же такѣ рекѣ, шафарнїю оуслѡгована, Оѣыхѣ и Животдательныхѣ Пренасвѣтѣйшагѡ Тѣла и Пренаторожшеѣ Крѣе Хѣы Таемницамѣ.²⁸

Jednak są przesłanki by sądzić, że *Liturgiarion* w drugiej wersji kijowskiej (1639) był nadal dostępny dla odbiorców, a nakładu nie wyczerpano. Piotr Mohyła w 1645 r., a zatem rok przed wypuszczeniem lwowskiej edycji zakazał wydania tej księgi i groził karą wyłączenia z Kościoła drukarzowi, który poważy się wydać słuźebnik, zanim jego kijowska edycja z 1639 r. zostanie wyprzedana²⁹. Groźba metropolity została spełniona. Mychajło Śłozka, być może ze względów finansowych, przyjął zlecenie od lwowskiego biskupa i wydał *Liturgiarion*, mimo ekskomuniki i świadomości, że spowoduje to także jego lokalny konflikt z lwowską typografią bractwa Zaśnięcia Matki Bożej. Wydając tę księgę, złamał bowiem obietnicę, że bractwo będzie mieć wyłączność na przygotowywane przez niego lwowskie druki wielkoformatowe (*in folio* i *in quarto*)³⁰. Śłozka zapewne uważał, że dotrzymał słowa wydając księgę na zlecenie władzy.

Kolejnym przykładem takiego nieskoordynowanego działania wydawniczego, mimo starań metropolity by kontrolować rynek ksiąg cerkiewnych jest historia wydania wspomnianego wyżej lwowskiego *Trebnika* (1645). Także i tę księgę, rok przed wydaniem zakazanego *Liturgiarionu* (1646), przygotował Śłozka na zlecenie biskupa Arseniusza.

Biskup zdecydował się na publikację tej księgi we własnej typografii i jak sam przyznał w przedmowie spieszył się z dostarczeniem wydania odbiorcom do tego stopnia, że nie podjął żadnych prac mających na celu ulepszenie księgi, którymi zwykle chwala się w paratekstach wydawcy, aby uzasadnić potrzebę pojawienia się nowej wersji danej pozycji. Nie wprowadzono zatem w trebniku głębszych zmian i poprawek, aby zniwelować błędy dotychczasowych edycji, tekst jak powiadomił biskup, został jedynie poddany językowej i typograficznej korekcie³¹.

²⁸ Przedmowa biskupa Arseniusza do *Liturgiarionu* (Lwów 1646) por. Превеленѣйшимъ Архієпископомъ, Єпископомъ Россійскїа Цркви Пастыремъ и Чинителемъ, к. 3v–4.

²⁹ Przestrogi dla bractwa, aby zapanowało nad działaniami własnego drukarza oraz dla samego Śłozki od Piotra Mohyły por. Степан Голубев, *op. cit.*, s. 488–489.

³⁰ Dyonizy Zubrzycki, *op. cit.*, p. 24.

³¹ Biskup Żeliborski w przedmowie *Trebnika* (Lwów 1645) o tej korekcie pisał: „Штосѡ за тычетъ Коррекцїи и исправленїа Типографскаго, аиѡ Литералнаго и Оулавленнаго (то є, жеѡы лиѣсто, я, неѡыло положено Ж [...]) и прѡ, то (4v) в^ъ пил'ной посторожѣ и зѡычайной Коррекцїи зостало” (3 ласки Бжѣѣ Єпископъ Львовскїй [...], к. 4).

Jeszcze bardziej może zaskakiwać dalsze uzasadnienie, z którego jasno wynika, że władca lwowski był doskonale zorientowany w trwających w Kijowie gruntownych pracach nad odnowionym euchologionem, co nie tylko nie odwiodło go od pomysłu szybkiego wydania właśnie tej księgi, ale wręcz spowodowało, że poczuł się zwolniony z obowiązku głębszej weryfikacji jej poprawności:

Штосѣ зась тычетъ нововыниклыхъ, што день ѿмѣнныхъ, такъ Тѣѣтъ пакъ и Генсѣ, иншимъ Типографіамъ звычайныхъ Корректѣръ и поправокъ, тыми цѣлкомъ и вѣрломъ далысмы покой, маючи за то, же вѣ рыхломъ (што дай Бжѣ) часѣ, за общимъ Архїеревъ Православноѣ Цркви Руссїйскоѣ советѣ, и не вспалымъ стараниемъ, станеть една така статечнаа и не ѿмѣннаа, такъ старшпретлѣмачоныхъ Книгъ Корректѣра, пакъ и вѣ нашомъ словенскомъ языцѣ еще не вылыхъ, претлѣмаченіе.³²

Lwowski hierarcha mógł mieć dobre rozeznanie dotyczące sytuacji książkowej, wiedział zatem, które książki będą dochodowe. Prawdopodobnie poznał aktualne zapotrzebowanie własnej eparchii, w trakcie wizytacji, które, jak wyznał w cytowanym pratekście, przeprowadził zaraz po objęciu biskupstwa we wszystkich powiatach, miastach, a także wsiach (Пѣстилемъсѣ, мовлю, на Визитованіе и спораженіе, во всѣхъ Повѣтахъ, Мѣстахъ и селахъ, знайдѣючѣсѣ єпкопїѣ моѣ³³). Przedmowa zawiera też informację, że biskup w związku z drukiem był oskarżany o działania podejmowane z chęci zarobku. Zarzuty pochodziły przede wszystkim z Kijowa i były wynikiem konfliktu z metropolitą, choć tej informacji wprost wyrażonej nie znajdziemy w pratekście. Władca wykorzystał przedmowę do obrony swego dobrego imienia, starając się pokazać dzieło wydawnicze wyłącznie jako trud, który wyrastał z troski o powierzone jego opiece biskupiej duchowe stada:

Лечъ и тѣтъ снать не замолкнетъ гдѣ пекелного наполненный языкъ, ницѣючи доврѣю и правѣю интенцію нашѣ, а оудалаючи, же штоколѣвекъ чинимъ, чинимъ лицѣмѣнне и обладне для лакомства, а не для збавеня дѣшъ, людїи Дозорови и Пастѣѣ нашої повѣрныхъ.³⁴

³² *Ibid.*, k. 4v.

³³ *Ibid.*, k. 2v.

³⁴ *Ibid.*, k. 4v.

Śłozka, który cieszył się przez czas jakiś wsparciem Mohyły i który stracił po interwencji bractwa przywilej patriarszy działał aktywnie i cofnięcie pozwolenia na druk nie wpłynęło na jego aktywność drukarską, prowadzoną niemal do końca życia (†1667). Pozostawił w swojej bogatej paratekstowej spuściźnie, ciekawe przedmowy i listy dedykacyjne zaadresowane do biskupa Arseniusza oraz Piotra Mohyły, którego za pośrednictwem paratektu już w 1639 r. przekonywał, że dzieło wydawnicze jest jego powołaniem i talentem, udzielonym mu z woli Bożej i na chwałę nieba pomnażanym³⁵. Wspomnianych hierarchów chwalił zaś przede wszystkim za wspieranie Kościoła prawosławnego dziełem publikacyjnym i ze względu na starania o podniesienie poziomu wiedzy w środowisku duchownym³⁶.

Nie zmienia to faktu, że zarówno Śłozka, który dodatkowo konfliktował się z bractwem lwowskim, jak i biskup Arseniusz byli wydawcami, którzy nie prowadzili uzgodnionej z Piotrem Mohyłą polityki wydawniczej. Metropolita starał się regulować kwestie publikacji ksiąg liturgicznych, dbając nie tylko o interesy bezkonkurencyjnej w owym czasie drukarni kijowsko-peczerskiej, ale i o popularyzowanie odpowiednich, poprawionych wersji ksiąg liturgicznych. Ocenę tej sytuacji przez metropolitę kijowskiego przybliża jego rozległa przedmowa-dedykacja dla duchowieństwa ze słynnego *Euchologionu* kijowskiego opublikowanego w 1646 r. Metropolita wprowadził za jej pośrednictwem konkretne zalecenia w zakresie korzystania z istniejących na rynku wersji trebnika. Biorąc pod uwagę dostępność ksiąg i fakt, że ich wymiana na odpowiednie skorygowane wersje nie mogła nastąpić szybko uspokajał duchowieństwo, że rozbieżności obrzędowe znajdujące się w poszczególnych edycjach tej księgi nie stoją na przeszkodzie zbawienia wiernych, a zatem można z nich korzystać, tak długo jak będzie to konieczne. Była to jednak uwaga skierowana do tych, którzy nie dysponowali jeszcze nową wersją treb-

³⁵ Śłozka w liście dedykacyjnym do Piotra Mohyły pisał o swoim drukarskim posłannictwie: „[...] раздѣленъ и на воевъ, жеи не чуждѣ Талантѣ въ Бѣга ми дарованогъ зосталъ, вѣдѣши въ дѣятельствѣ моего при знаменитомъ, а Цркви Бжѣй Блгопотребномъ, и многоплодномъ дѣлѣ Типографскомъ выхованы, и по мѣрѣ дарованіа Хѣа, е' неимѣ выщѣтчоный” (Іяснѣ е' Хрѣтѣ Превеленнѣйшомѣ Господинѣ и ѿцѣ Его Мѣти Господинѣ ѿцѣ Петрѣ Могилѣ, in: Апостолъ, Lwów: Typografia Śłozki, 1639, k. 3 r-v).

³⁶ Por. Alicja Z. Nowak, „Laudacje dla biskupów w spuściźnie pisarskiej i działalności Michała Śłozki – świeckiego wydawcy”, in: *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 9: *Rola laikatu w życiu Cerkwi*, 2018, s. 61–72.

nika, a tę zalecał nabywać duchowieństwu, jednocześnie prosząc o unikanie poprzednich opublikowanych we Lwowie, Wilnie, Ostrogu i Stratyńiu, gdyż zawierających liczne błędy wprowadzone wcześniej przez niekompetentnych kopistów i korektorów oraz opisy pewnych niepotrzebnych i zabobonnych praktyk:

[...] несогласіе іакое вѣ Требникѣхъ Львовѣхъ, вѣ Стратинѣхъ, вѣ Острогѣхъ и Вилнѣхъ дръкованы захочетѣ продѣковати, таковыиѣ ѿповѣдѣ снаднаѣхъ подаеѣтѣся, ижѣ если сѣтъ іаковыѣ погрѣшеніа, алко помылки вѣ тыхъ Требникахъ, тые спсѣнію нашемѣхъ нѣчого нешкодѣхъ, поневажѣ Личбы, Моци, Матеріи, Формы и скѣтквѣхъ Стыхъ Таннѣхъ не зносаѣтъ але нѣцѣхъ ѿдправованію церемоніаломѣхъ не согласѣюѣтъ держачисѣхъ снаѣтъ вѣ томѣхъ своихъ старыхъ звываеѣхъ. [...] до того помылки вѣ тыхъ Требникахъ прѣреченныхъ выникли, частію сѣпростоты и нерозсѣдѣхъ Корректорвѣхъ, частію тежѣхъ зѣ невстѣожности Писарѣхъ [...] (k. 4v).

Накывши засѣ тоей Книги, южѣхъ понехай заживати непотребницѣхъ зѣ Требниковѣхъ прѣдреченныхъ, поты ковѣмѣхъ ноцѣхъ тѣваеѣтъ, поки сѣнце не освѣтитѣхъ землѣхъ (k. 6).³⁷

Na ile te regulacje mobilizowały duchowieństwo do wymiany trebników w parafiach na edycje kijowską nie wiadomo, ale zapewne stać było na takie działanie nielicznych szafarzy sakramentów. Dlatego *Trebnik* Żeliborskiego mógł być długo w obiegu parafialnym, z pewnością rynek zbytu ułatwiał bi-skupowi fakt, że księga ukazała się rok przed wersją peczerską.

Przedstawione wyżej kwestie rozważane w paratekstach dotyczyły przede wszystkim ksiąg liturgicznych, które były niezbędne w życiu parafialnym i podlegały koniecznym zmianom: korektom i uzupełnieniom, a z czasem kościelnej kontroli. W niektórych przedmowach drukowanych pozycji liturgicznych znaleźć można także głębszą refleksję na temat roli księgi w życiu chrześcijan. Gedeon Bałaban, pisał dla przykładu, że księgi są niezwykle istotne dla utwierdzenia wiary i obrony przed heretykami, są ozdobą Cerkwi, źródłem nauki i drogą do Boga:

³⁷ Przedmowa Piotra Mohyły w formie listu dedykacyjnego do duchowieństwa pt. Пренайвелекнѣйшимъ и Бѣолюбезнѣйшій и Милостѣхъ Гдѣмѣхъ ѿцѣмѣхъ и вѣ Дѣхъ Стѣомѣхъ Братѣмѣхъ, in: Єсхологіи, Kijów: Typografia Ławry kijowsko-peczerskiej, 1646. Tekst por. Хведір Тітов, *op. cit.*, s. 371, 372.

[...] и ниже црковѣ Бжїѣ оукрашаетсѣ и вѣри защищаетъ, хвала вышнѣго оумножаетъ, вѣрнїи оутверждаютъсѣ, еретицы побѣждаютсѣ и людїе такоже нѣкимъ постыжкѣмъ ѿ лѣности вѣзвизаеми къ оученїю подвижатсѣ, и поощряютъ, наипаче же ниже Бгѣ оумоленъ бываетъ.³⁸

Najciekawsze i często wartościowe literacko przedmowy i listy dedykacyjne podejmujące tego typu rozważania znajdziemy w przedmowach pozycji kaznodziejskich, pism Ojców Kościoła oraz w innych edycjach zawierających prace hagiograficzne. Były to prace, które mogły być podstawą nauczania wiernych lub stanowić samodzielną lekturę osób duchownych i świeckich. To te parateksty zwykle przeradzają się w mowy na cześć księgi, wiedzy i pobożności. Zdradzają także ogromną radość i dumę wydawców z przekazania do użytku odbiorców prac, które mogły służyć im jako narzędzie walki (miecz, tarcza) w czasach konfesyjnych zawirowań, źródło (skarbnica, klucz) które otwiera przed nimi dostęp do zbawiennej wiedzy. Mowy pochwalne bywają rozbudowane i co ciekawe, są takie w których schemat retoryczny przypomina laudacje dla osoby. Rozpoczynają się bowiem od biografii księgi, ukazują jej twórców i obecność w chrześcijańskiej kulturze duchowej oraz drogi, którymi dotarły do społeczności ruskiej w Rzeczypospolitej. Autorzy tych kompozycji pochwalnych operują zasobem toposów znanych z średniowiecznych pism Ojców Kościoła, księgi nazywane są klejnotami, perłami i porównywane do innych cennych kruszców i skarbów³⁹.

Wszystkie te treści razem z wyrażanymi często wprost prośbami o nabywanie ksiąg, łaskawe przyjęcie, uważną lekturę, które też należą do stałego repertuaru uwag wstępnych, stanowią ważne wprowadzenie w świat dzieła, poszerzają wiedzę na jego temat, oddziałują na odbiorcę, modelując sposób jego widzenia księgi i przyjęcia pracy.

Jak wspomniano we wstępie badacze dostrzegli wartość paratekstów – niekiedy posiadających walory literackie zabytków piśmiennictwa i źródeł

³⁸ *Trebnik*, Stratyń 1606, k. 2 r-v nlb.

³⁹ Przykłady i omówienie por. Лидия Ивановна Сазонова, „Украинские старопечатные предисловия [...] (борьба за национальное единство)”, s. 145–151; Юлия Эдуардовна Шустова, *op. cit.*, s. 492; Аліція Зофія Новак, „Мистецтво переконування, або Роздуми про цінність книги в передмовях до релігійних видань (Київська митрополія XVII ст.)”, in: *Наукові записки Українського католицького університету*, 2020, число I (Філологія, вип. 1), s. 95–104.

historycznych istotnych m.in. w badaniach rozwoju rynku księgarskiego. Dowodzą one wzrastającej świadomości roli książek w procesie wzmacniania Kościoła wschodniego i kultury ruskiej w Rzeczypospolitej. Jednocześnie badacze wytyczyli kierunek tematyczny dalszych badań, w których pomniejsze prace cząstkowe, ale pogłębiające analizę poszczególnych wątków podjętych w artykule mogą przyczynić się do powstania w przyszłości większej pracy, obejmującej całą spuściznę tekstów okalających księgi cyryliczne w metropolii kijowskiej.

ŹRÓDŁA (CHRONOLOGICZNIE)

Posłowie Mamoniczów do *Służebnika*, Wilno 1583, w: Каратаевъ И., *Описание славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кирилловскими буквами*, т. 1: Съ 1491 по 1652 г., Санктпетербург: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1883, nr 106.

Βαλαбан Γεδεον, Предсловіе въ книгоу сію. Блгоговѣйнымъ иеремѣи и діаконѣи и прочимъ сщ҃еннаго причта съслужителямъ, и вратїимъ о Гдѣ возлюбленнымъ сїсенна молюса, in: Мѣтеник или Тревник изъ греческаго языка на словенскїй преведеный и изслѣдованый, Stratyń: Typografia Teodora Βαλαβана, 1606 (<https://dlib.ucu.edu.ua/items/show/84>).

Zemka Taras, *Щѣнною читателю въ ГѢ радоватися*, in: *Лѣтѣсрѣдїон си естъ Службеникъ*, Kijów: typografia Ławry Kijowsko-Peczerskiej, 1629 (<https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/sluzhebnyk-1629/>).

Слозка Мыхайло, Превещеннымъ еже ѿ Хѣтъ, и въ Бл҃гочестїи Яп҃лскїи оученїи, и стѣхъ оцѣ до҃гама(т) и преда́ній до҃кланѣхъ храни́телемъ, стѣхъ сово́рныхъ Яп҃лскїа Восто́чныхъ Цр҃кви, Ярхїере́емъ и Пасты́ремъ, и всего чина цр҃ковнаго ѿцѣмъ и вратїа́мъ до҃вовнымъ, ѿ все́снаго Б҃га въ Трїци сла́вимаго: миръ, здра́віе, до́лгодне́ствїе, прово́рващїи и дїе́вное спасе́нїе, in: Лѣтис҃г҃рион си естѣ сажєвникъ, Lwów: drukarnia bractwa, 1637 (egz. Lwowskiej Naukowej Biblioteki im. Wasyla Stefanyka – СТ-II-2141).

Ślozka Mychajło, Чителникови Повожномѣ и ласкавомѣ типографѣ, при добромѣмъ здорови
ласки и кѣтвѣ Бж҃его оупреимѣ зычїи, in: Апостолъ, Lwów: Typografia Ślozki, 1639 (egz.
Biblioteki Narodowej w Warszawie, mf. Cyr 398).

Ślozka Mychajło, Існє вѣ Хрѣтѣ Превелєкнѣйшомѣ Господинѣ и ѿцѣ Єго Млѣти Господинѣ ѿцѣ
Петрѣ Могилѣ, in: Апостолѣ, ЛВОВѢ Lwów: Typografia Ślozki, 1639 (egz. Biblioteki
Narodowej w Warszawie, mf. Сут 398).

Ślozka Mychajło, Православномѣ и любовномѣ читателю благословенїа, сїенїа здравїа и многоденствїа ѿ вышнєа десници, типограф оусердне жаляєть, in: Триѡдїон си єсть Трипїкєнць, Lwów: Typografia Ślozki, 1642 (egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej-mf. B1 1329).

Зѣлѣборскіи Арсеніусъ, З ласки Бж҃еѣ Єѵѡкопѣ Львовскій, Галицкій, и Каменца Подолскагоу.
Превелечнымъ, Велевнымъ, и Чтіи годны, Фрохмандритѣ, Іеромонахѣ, Протоіереѣ, Іереѣ,

и всемъ всеполъ клиръ црковномъ. Ласки Бжеѣ, покоа, и всехъ дочасныхъ и вѣчныхъ добръ оуприйме вычитъ и вѣншетъ in: Єѡхологiон сие єсть молитвословъ или тревникъ, Lwów: Typografia biskupa Arseniusza, 1645 (egz. Lwowskiej Naukowej Biblioteki im. Wasyła Stefanyka – CT II 277o).

Żeliborski Arseniusz, Милостію Бжією смиренный Єікопъ лвовскій, Галицкій и Каменца Подолскаго, Превеленкѣйшимъ Ярхієіпшмъ, Єіпшмъ Россійскіа Цркве Пастыремъ и Читеі, Превеленны Ярхимандритшмъ, Игъменшмъ, Белевнымъ Протопопшмъ, Єцѣнникъ, Діаконош, и всемъ всецѣнномъ Клирови, Возлюбленнымъ сослужителемъ и Братіи, Блвенства ѡ Хѡ Бѡ, при мѣтвахъ монахъ Ярхієрейскихъ, оуприйме вычс, in: Лєітѡргіаріон си єсть служебникъ, Lwów: Typografia Ślozki, 1646 (<https://dlib.ucu.edu.ua/items/show/77>).

Mohyla Piotr, Пренайбелевнѣйшимъ и Бѡлюбевнѣйшій и Милостѡ Гдшмъ ѡцѣмъ и вѡ Дхс Єтѡмъ Братіамъ, Єіпшмъ Православнымъ Церкви Рвссійской, преподобнымъ Гдшмъ ѡцѣмъ архимандритшмъ, Превеленнымъ Игъменшмъ, Белевнымъ Іеромонахшмъ, Пречестнымъ Протопопъ, честнымъ іерешмъ, и всемъ всеполъ клиръ церковномъ православномъ блгословенства Бжѡгъ, Ласки, Покоа, и всехъ дочасны и вѣчныхъ добръ оуприйме вычитъ, in: Єѡхологiон албо Молитвословъ или Тревникъ, Kijów: Typografia Ławry kijowsko-reczerskiej, 1646 (ed. Тітов Хведір, *Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVIII вв. Всєзбірка передмов до українських стародруків*, Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1924).

Joel hieromnich, Предмова ко блголюбнымъ Читателемъ, in: Трѡфологiонъ или Цѣтословъ. Избранниа службы со Всенѡными: на Гдкѡ Празники, Бѡродѣны и Єтѣхъ нарочитыхъ. Бѡсловнѣ Прє Кѣ вѡ Бѡѣ Є М. Гна ѡца Євлевєтра Косова Метрополиты Кієскѡ вѡ Овители Кѡтѣйской, Kutein: Typografia monasteru kuteińskiego, 1647 (egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego – Rk 208).

Ślozka Mychajło, Ієснє вѡ Хрѣтѣ Превеленномъ Єгъ Мѡти Господинѡ ѡцѡ Ярсенню Желиборскомъ, зѡ Ласки Бжєі Єпископѡ Лвовскомъ, Галицкомъ и Каменца Подолскаго и прѡ, Православномъ ѡцѡ Панѡ Пастыреви и добродѣєи ноемъ велицѣ мѡтивомъ, in: Апостолъ, Лвовъ Lwów: Typografia Ślozki, 1654 (egz. Biblioteki Jagiellońskiej 589134 III).

LITERATURA PRZEDMIOTU

Isaevych Iaroslav, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2006.

Nowak Alicja Zofia, „Laudacje dla biskupów w spuściznie pisarskiej i działalności Michała Ślozki – świeckiego wydawcy”, in: *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 9: *Rola laikatu w życiu Cerkwi*, 2018, s. 61–72.

Nowak Alicja Zofia, „Parateksty drukowanych ksiąg cerkiewnych jako media pamięci (2. połowa XVI–XVII wiek)”, in: *Slavica Wratislaviensia*, nr 173: *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, t. 14: *Pamięć*, 2021, s. 179–181.

Zubrzycki Dionizy, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*, Lwów: Drukarnia Instytutu Stauropegiańskiego, 1836.

Голубев Степан, *Кієвскій митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. 2, Кієвъ: Типографія С. В. Кульженко, 1898, с. 514–515; Приложения, с. 488–489.

- Итигина Любовь Абиноамовна, „Белорусские старопечатные предисловия XVI – первой половины XVII в. (просветительные тенденции)”, in: *Тематика и стилистика предисловий и послесловий, Русская старопечатная литература 16-первая четверть 18 в.*, ред. Андрей Николаевич Робинсон et. al., Москва: Издательство „Наука”, 1981, с. 27–44.
- Новак Аліція, „Мистецтво переконування, або Роздуми про цінність книги в передмовах до релігійних видань (Київська митрополія XVII ст.)”, in: *Наукові записки Українського католицького університету*, 2020, число I (Філологія, вип. 1), с. 95–104.
- Огієнко Іван, *Історія українського друкарства*, Київ: Науково-видавничий центр „Наша культура і наука”, 2007.
- Прадмовы і пасляслоуі пасляднікаў Францыска Скарыны*, ред. Адам І. Мальдзіс, Мінск: Навука і техника, 1991.
- Сазонова Лидия Ивановна, „Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство)”, in: *Тематика и стилистика предисловий и послесловий, Русская старопечатная литература 16-первая четверть 18 в.*, ред. Андрей Николаевич Робинсон et. al., Москва: Издательство „Наука”, 1981.
- Сазонова Лидия Ивановна, „Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (особенности литературной формы)”, in: *Тематика и стилистика предисловий и послесловий, Русская старопечатная литература 16-первая четверть 18 в.*, ред. Андрей Николаевич Робинсон et. al., Москва: Издательство „Наука”, 1981.
- Темчин Сергей Юрьевич, „Церковнославянский Недельный октоих как функциональная разновидность Общей минеи”, in: *Slavistica Vilnensis*, 2003 (*Kalbotyra*, t. 52 (2)), с. 101–129.
- Тітов Хведір, *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1924.
- Хома Іван, „Київська митрополія напередодні Берестя”, in: *Богословія*, 1976, т. 40, с. 70.
- Шустова Юлия Эдуардовна, *Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): источниковедческое исследование*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009.

The Book Market in the Light of Paratexts of Printed Books in the Kyiv Metropolitanate: Selected Issues

Summary

The article deals with selected issues concerning the functioning of the publishing market in the Kyiv metropolitanate in the first decades after the first Ruthenian typographers became active (up to the mid-seventeenth century). The source base is the paratexts (the preface, the dedicatory letter, the afterword) of books of mainly liturgical and more broadly Orthodox use dominating the books on offer, whose authors were mostly publishers, printers, and editors, acting independently or as members of teams developing the publishing process. In the paratexts, they attempted to explain the reasons for their publishing activity or justify the choice of a particular book. Among the most frequent reasons, they would point out errors occurring in manuscript books, the scarcity or unavailability of particular books caused by various factors, the existence of printed versions but not corrected within the scope of issues concerning liturgical and sacramental-ceremonial practice. In addition, the paratexts contain interesting data on the competition between various printing centres, indicating the difficulties in coordinating and controlling the publishing market by the Metropolitan of Kyiv. The paratextual material also brings interesting evidence on the existence of an in-depth reflection on the role of printing, the importance of books in religious life and in the process of expanding knowledge in the Ruthenian environment in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

KEYWORDS: book; paratext; print; publishing; Kyiv metropolitanate.

Kijevo metropolijos knygų rinka per spausdintų kirilinių leidinių paratekstų prizmę. Pasirinktieji klausimai

S a n t r a u k a

Šiame straipsnyje nagrinėjami kai kurie leidybos rinkos funkcionavimo Kijevo metropolijoje klausimai pirmaisiais dešimtmečiais, kai pradėjo veikti pirmosios rusėnų spaustuvės (iki XVII a. vidurio). Šaltinių bazę sudaro paratekstai (pratarmės, dedikaciniai laišakai, pabaigos žodžio tekstai), skirti daugiausia liturginėms reikmėms, taip pat stačiatikiams skirtos knygos, dažniausiai siūlytos knygynų. Jų autoriai paprastai būdavo leidėjai, spaustuvininkai ir redaktoriai, dirbantys savarankiškai arba kaip leidybos grupių nariai. Šiuose tekstuose jie siekė paaiškinti savo leidybinės veiklos priežastis, pagrįsti konkrečios knygos pasirinkimą. Dažniausios nurodomos priežastys buvo rankraštinėse knygose pasitaikančios klaidos, tam tikrų knygų stygius ar įvairių veiksnių nulemtas jų neprieinamumas, taip pat spausdintų, tačiau nepakoreguotų versijų naudojimas liturginėje bei sakramentinėje ritualinėje praktikoje. Be to, paratekstai pateikia svarbių duomenų, susijusių su įvairių spaudos centrų konkurencija, liudija Kijevo metropolito patiriamus sunkumus koordinuojant ir kontroliuojant leidybos rinką. Ši medžiaga taip pat perteikia rimtus spaudos vaidmens apmąstymus, knygų svarbą religiniame gyvenime ir žinių plėtrą Abiejų Tautų Respublikos rusėniškojoje aplinkoje.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: knyga; paratekstas; spaudinys; leidyba; Kijevo metropolija.